

A görög etikai gondolkodás kezdete

Hérakleitosz

A preszókratikus filozófia feldolgozása a 19-20. századra gyakorlatilag befejeződött és talán lezárultnak is nevezhetnénk, ha csupán a filológiai elemzéseket vennénk figyelembe. Tudniillik az első bölcselek töredékes hagyományát már korábban összegyűjtötték, számos nyelvre lefordították, kiváló kommentárok születtek, amelyeket a preszókratika alapvető kézikönyveiként tartunk számon. Adódik a kérdés, hogy vajon felmerülhetnek-e újabb megválaszolásra váró kérdések, mondhatunk-e bármi novumot ezen erősen töredékes hagyományról. A válasz természetesen pozitív, hiszen ahány kor, ahány érdeklődő generáció, annyi értelmezés láthat napvilágot. Tanulmányom első felében Hérakleitoszról és recepciótörténetéről lesz szó, azt követően Hérakleitosz filozófiájának fontosabb fogalmait járom körbe, különös tekintettel a logosz, a folyó, a tűz és a háború szimbólumokra, végül a belőlük következő etikai gnómák elemzésére és értékelésére térek ki.

I. HÉRAKLEITOSZ SZEMÉLYISÉGÉRŐL ÉS A HÉRAKLEITOSZ KUTATÁSRÓL

1. Hérakleitosz recepciója

Hérakleitoszt már az antikvitásban „rejtőzködő”, „találós kérdésekben” fogalmazó,^[1] „homályos” filozófusnak tartották. Látni fogjuk, hogy mindhárom jelző találó a filozófusra. Rejtőzködő, hiszen visszavonultan és magányosan élt, de rejtőzködve fogalmazó stílusa miatt is az, hiszen legtöbb töredéke nem tartalmaz pozitív iránymutatást, inkább rébuszokban beszél és ezeket megfejtve jutunk a hérakleitoszi titkos tanításhoz. A homályos jelzőt is a fentiek miatt érdemelhette ki, Cicero a *De finibus*-ban nevezi őt „obscurusnak”.^[2] Hasonló módon a „síró” jelzővel is kitüntették, de ennek kiérdemlése azonban vitatott, egyesek a „minden

[1] Timón nevű szatirikus költőtől származik e jelző, aki a Kr. e. 3. században élt. Ld. még: Kirk - Raven - Schofield, 1998, 273.

[2] Cicero, *De finibus*, II. 5. 15.

folyik” tan miatt gondolják Hérakleitoszra jellemzőnek a nevet, mások viszont a filozófus indulatossága miatt.^[3] Tény, hogy a hellenizmus korában előszeretettel becézgették illő, vagy kevésbé illő jelzőkkel a híres bölcseket rajongásból, de éppenséggel ellenszenv miatt is. Hérakleitosz gondolatai már az ókorban nagy népszerűségnek örvendtek, például Diogenész Laertiosz arról tudósít, hogy Szókratésznek maga Euripidész adta át, ami valószínűleg legenda, de talán ilyen történetekkel is igazolni kívánták elgondolásainak mélységét és értékeségét.

A preszókratikus bölcsekről általában elmondható, hogy csupán töredékekből és interpretációk alapján tudjuk felfejteni tanításaikat. A legkorábbi forrásközlők a nagy klasszikus filozófusok Platón és Arisztotelész, illetve az ő tanítványi körük. Platónról nem mondható el, hogy pontos idéző volna, ugyanis inkább parafrázisokban fogalmaz, nem szó szerint. Arisztotelész ennél pontosabbnak tűnik annak ellenére, hogy a preszókratikus bölcseket nem tekintette filozófusoknak, inkább fizikusoknak, természetbölcseleőknek nevezte őket, és ez lehet a magyarázata annak, hogy a direkt idézetek mellett határozott kritikáját sem fogja vissza.^[4]

A preszókratikus filozófia és a szofisták töredékes anyagát a 19. században gyűjtötte össze két német klasszika-filológus, Hermann Diels és Walther Kranz.^[5] Emberfelettinek nevezhető munkájuk révén a teljes klasszikus szövegörökség anyagát feldolgozták és kiválogatták az első görög bölcsek idézeteit, illetve az interpretációkat. Összesen 83 filozófust mutatnak be. Minden fejezetet két alfejezetre osztottak, az elsőben a filozófus életrajzát és a róla szóló anekdotákat, illetve téziseinek összefoglalóját gyűjtötték össze, ezt testimóniumoknak nevezték el, a másodikban pedig a szó szerinti citátumokat közölték, amelyeket viszont fragmentumoknak neveztek el. A testimóniumokat A-val és egy arab számmal, a fragmentumokat B-vel és szintén egy arab számmal jelölték. A kategorizálás oly mértékben elfogadott és rögzült, hogy máig így hivatkozunk a preszókratikus bölcsekre és a szofistákra.

Hérakleitosz 139 töredéke ismert és az említett nagyságok Platón és Arisztotelész mellett olyan szerzők közvetítésével maradtak ránk, mint Sextus Empiricus, Alexandria Szent Kelemen, Diogenész Laertiosz, Hippolütosz, Iamblikhosz, Theophrasztosz,^[6] Plutarkhosz, Sztobaiosz, illetve Sztrabón. Érdekességképpen említhetjük meg, hogy a Kr. u. 3. században tevékenykedő római teológustól, Hippolütosztól számos töredék maradt ránk. Nem ismert az általa használt kézikönyv, de valószínűsíthető, hogy a teljes Hérakleitosz szöveget tartalmazhatta és sajnálatos módon a püspök csupán a számára fontos mondatokat másolhatta ki. A *Reputatio omnium haeresium* (Minden eretnekség cáfolata) című művében az eretnekek ellen érvelt, akiket többek között a pogány filozófia felé fordulásuk

[3] Diogenész Laertiosz, IX. 6.

[4] Arisztotelész, Metafizika, A.

[5] Diels -Kranz, 1879.

[6] Theophrasztosz Hérakleitosz első értelmezőjének is nevezhető, hiszen elsőként hangsúlyozza, hogy Hérakleitosz töredékei néhol befejezetlennek és néhol ellentmondásosnak tűnnek.

miatt is bírált, a noétiánusokat azzal vádolta, hogy Hérakleitosznak az ellentétek egységének tanát is vallották és ezt 17 Hérakleitosz mondással igazolta.

Összességében elmondható, hogy a görög preszókratikus bölcsekhez hasonlóan Hérakleitosztól is csupán fragmentumokat ismerünk, azokat is többnyire jóval később élő bölcséletet kedvelő műveltek közvetítésével. Igen csekély annak esélye, hogy talán eddig ismeretlen töredékek is felbukkanhatnak. A következőkben Hérakleitosz főbb elemzőinek bemutatására térek ki röviden.

Hérakleitosz töredékeinek német nyelvű fordítását és a töredékek elemzését elsőként a német teológus, Friedrich Schleiermacher adta közre 1807-ben *Heraclit der Dunkel von Ephesos* címmel, ez a munka még a Diels-Kranz kiadás előtt jelent meg. Az említett két alapmű publikálását követően jelentek meg a Hérakleitoszról szóló nagy monográfiák, amelyek közül csupán néhányat sorolunk fel.

Az angol nyelvű szakmunkák közül John Burnet *Greek Philosophy, Thales to Plato* című munkájával érdemes kezdenünk, amelyben a hérakleitoszi logosz fogalom körültekintő, máig elfogadott értelmezését találjuk, továbbá William Keith Chambers Guthrie *The Greek Philosophers* című munkáját, amely szintén fundamentumát képezi a Hérakleitosz kutatásnak. Német nyelvterületről Eduard Zeller nevét érdemes még megemlítenünk, aki a görög filozófia német nyelvű kézikönyvét adta közre, valamint Bruno Snell nevét, aki Hérakleitosz töredékeit nyelvtani és formai szempontok szerint is megvizsgálta, állítván, hogy csupán ez által nyerhetünk tiszta képet a homályosan fogalmazó bölcs zsenialitásáról és filozófiájáról.^[7] A magyar nyelvű fordítások közül Kerényi Károlyé^[8] a legismertebb. A preszókratikus témákat vizsgáló elemzések első-sorban Steiger Kornél tollából jelentek meg az utóbbi évtizedekben,^[9] szintén Steiger tanár úr nevéhez kötődik a legismertebb és legszélesebb körben használt preszókratikusokkal foglalkozó kézikönyv magyar nyelvű fordítása is, amelynek különlegessége, hogy eredeti görög, latin szövegeket is tartalmaz. Ennek a műnek első angol nyelvű kiadása 1957-ben jelent meg Geoffrey Stephen Kirk és John Earle Raven összeállításában, majd azt Malcolm Schofield 1984-ben kiegészítette saját kommentárjaival,^[10] melyről fontos megemlítenünk, nagy érdeme a honi klasszika-filológiának, hogy magyar nyelven is elérhető.

2. Hérakleitosz élete

A hagyomány azt tartja, hogy Hérakleitosz valamikor a Kr. e. 6. és 5. század között élt. Diogenész Laertiosz beszámolójából pedig megtudjuk, hogy a kis-ázsiai Epheszoszban született arisztokrata család sarjaként, akméját, 40-ik életévét

[7] Snell, 1995.

[8] Kerényi, 1983.

[9] Steiger, 1983.

[10] Kirk -Raven -Schofield, 1998.

Apollodórosz kronográfusra hivatkozva a 69. olimpiászra teszi,^[11] amely Kr. e. 504-501 között volt. Ez az egyetlen adat arra vonatkozóan, hogy születési évét kiszámítsuk, ami valószínűleg Kr. e. 530. Diogenész Laertiosz arról tudósít, hogy a filozófus büszkesége mindenkin túltett és különöseége abban is megnyilvánult, hogy távol tartotta magát a politikától, holott származása miatt aktívan részt kellett volna vállalnia a város irányításában. Elutasítását azzal magyarázta, hogy az epheszoszi politikai berendezkedés messze alul maradt a helyes államvezetési modelltől, de erre vonatkozó fejtegetéseket vagy tanácsokat nem hagyott hátra, egyetlen töredék ismert, amelyben degradáló megjegyzéseket tesz az epheszosziakra egy rossz politikai döntésük miatt.^[12] Szerény életet élt és mindvégig hangoztatta legfőbb erényét, hogy a bölcsességet ő fedezte fel. Egyetlen műcímet, a Természetről című írását említi Diogenész Laertiosz,^[13] amelyből mondatocskák maradtak ránk, de ebből is világosan kiderül, hogy stílusát tekintve is eredeti alkotás. A legenda szerint Hérakleitosz költeményét Artemisz templomában helyezte el, mondván, hogy ahhoz csak az arra érdemesek jussanak hozzá, ez utóbbi kitétel talán magyarázatul szolgálhat a rébuszokban való fogalmazásra is. Ezzel kapcsolatban Theophrasztosz azt állítja, hogy az olykor befejezetlen és néha ellentmondásos töredékek inkább a filozófus melankolikus jellemét tükrözhetik és ezzel magyarázható különleges stílusa is. Tény, hogy aforizmái a beavatottanok számára nem érthetőek, inkább szabálytalan és értelmetlen mondatfűzér képzetét keltik. De ez csupán látszat, a művészi módon megalkotott találós kérdések azonban mély tudást és örök érvényű igazságokat rejtenek. Hérakleitosz költészete előzmény nélküli a filozófiában, és az is elmondható, hogy utánozhatatlan, példa nélküli a görög irodalomban.

Mondataiban számtalan esetben találkozunk az átlagember balgaságát lebecsmérlő kifejezésekkel és utalásokkal, talán ezzel magyarázható, hogy a filozófus nem igazán volt népszerű saját kortársai körében, miként a későbbi korokban sem. A filozófus legfontosabb ismérvei már a kezdetekkor a hétköznapi emberek általi meg nem értés és az ebből következő kiközösítés és magány. A furcsa nyelvet beszélő és hibáikra állandó jelleggel utaló bölcs nem lehetett népszerű saját városállamában. Ezzel magyarázható, hogy éppen Hérakleitoszról, a legbölcsebből maradt fenn a legtöbb őt megalázó és alantas helyzetben bemutató mese, de csak a leghíresebbet érdemes ismertetnünk. A legbölcsebb férfi halálát úgy írják le a hellenizmusban, mint a valaha élt legbutább emberét. Vesebetegsége miatt megkérdezte orvosait talányos stílusában, hogy milyen gyógy-módot javasolnak, azok nem értették szavait, így a legenda szerint a filozófus

[11] Diogenész Laertiosz, IX, 286–287.

[12] „Érdemes volna az epheszosziaknak, akik felserdültek, felakasztani magukat mindnyájuknak, és a serdületlenekre hagyni a városukat, hiszen ők voltak, akik Hermodóroszt, köztük a legderekbabb embert számkivetésbe küldötték, mondván: közöttünk egy se legyen legderekbabb, vagy pedig, ha másképp már nem lehet, másutt és mások közt.” (B121)

[13] Diogenész Laertiosz, IX, 286–287.

saját terápiát talált ki magának, beleásta magát a trágyába, hogy annak párologó melege kiszárítsa testéből a felesleges vizet, a mese szerint így vesztette életét.^[14] Hasonló becsmérő történeteket olvashatunk Thalészról, Démokritoszról is, de fontos, hogy fenntartásokkal kezeljük hírértéküket. Hérakleitoszt nem a róla szóló mesék, hanem mély filozófiai mondanivalója alapján kell értékelnünk.

A továbbiakban Hérakleitosz filozófiájának rövid összefoglalójára térünk ki, különös tekintettel a legfőbb szimbólumokra, majd etikai maximáit tárgyaljuk, amelyek a szimbólumok elemzése nélkül kevésbé érthetők.

II. HÉRAKLEITOSZ SZIMBÓLUMAI

Hérakleitosz filozófiájának teljes körű bemutatásától eltekintünk, csupán a legismertebb szimbólumok ismertetésére térünk ki: a folyó, a logosz, a tűz és a háború hérakleitoszi jelentését világítjuk meg, mely fogalmak később nem csupán a görög filozófia toposzaivá váltak.

1. A folyó – az örvénylő univerzum gondolata

Hérakleitosz a milétoszi hagyományokat továbbgondoló filozófus, hiszen a milétoszi bölcsek felismerték az univerzum dinamizmusát, de annak jegyeit még nem differenciálták. A felismerés, hogy minden dolog keletkező és pusztuló, hogy valójában ez az univerzum mozgatója, esetükben nem került kifejtésre. Ezzel szemben Hérakleitosz a milétosziakkal ellentétben a folytonos mozgás és változás elvét principiálisan határozta meg, minden állandó változást mutat, semmi sem mozdulatlan, és ez a dinamizmus soha el nem tompuló, örök. Minden változik, ez az egyetlen, ami a kozmoszban permanens. Hérakleitosz legismertebb szimbóluma e mozgás állandó minőségének igazolására született, ez a híres folyó hasonlat: „Ugyanazokba a folyamatokba lépőkre más és más víz árad. ... (B12); [Mert] nem lehet kétszer ugyanabba a folyamba lépni. (B91); Ugyanazokba a folyamatokba lépünk, és mégsem ugyanazokba lépünk, vagyunk is, meg nem is vagyunk.” (B49a).^[15] Az idézett töredékek a változást és ennek állandóságát egyszerre igazolják, a folyó mindig változik. A szöveg magáért beszél: ha A pillanatban lépünk egy folyóba, majd B pillanatban a víztömeg folytonos áramlása miatt más vízbe, azaz más folyóba lépünk. Az univerzum változása ehhez hasonló, rendkívüli gyorsasággal örvénylik és közben a szemlélőnek ez a gyors változás érzékelhetetlen, mintha nyugalomban volna. Ezt az elvet Hérakleitosz egyik követője a végletekig fokozta, Kratülosz a folyton örvénylő univerzum gondolatából arra következtetett, hogy mivel mi magunk is ezen

[14] Uo.

[15] A töredékeket Kerényi Károly fordításában közöljük.

univerzum részei vagyunk, vele együtt változunk, így nincs szükség önálló cselekvési sorok elindítására sem, hiszen a kozmosz maga okozza a rajtunk végbemenő változásokat, mozgásokat. Úgy vélekedett, hogy még a beszédre sincs szükség, elegendő az ujjunknak mozgatása a kommunikáció során, és nem értett egyet mesterével sem, mert szerinte nemhogy kétszer nem lehet ugyanabba a folyóba lépni, de egyszer sem.^[16]

A folytonos változás színterében létezik a mélyben egy állandóság láthatatlanul, ami mozgatja az univerzumot, ami mindig azonos, egy és folytonos, változatlan és mindent mozgat.^[17] A dolgok tekintetében ez az elv az egyetlen harmóniát teremtő erő, minden változik és éppen, ami a változás alapja, az változatlan. Az állandó változás nem véletlen egybeesések által megy végbe, hanem ésszerűen: a gyermekből idős lesz, az élőbből holt, nappalból éj és az éjből nappal, melegből hideg és fordítva. A végtelenségig sorolhatjuk az ellentétpárokat, amelyek egymásból átfordulva mozognak. Az így kibontakozó ésszerűség, mint a világot harmonikusan, folytonosan teremtő isteni gondviselő erő originálisan hérakleitoszi felismerésnek tekinthető, de talán nem túlzás azt állítanunk, hogy e felismerés nem teljesen előzmény nélküli, amennyiben nem csupán a görög filozófiát vesszük figyelembe. Nehezen igazolható ugyan, de elképzelhető, hogy a zsidó istenkép szivárog a görög gondolkodásba, hiszen Hérakleitosz istenének jegyei a következők: egy, eszes, ellentéteket ítélete révén kibékítő bíró, illetve gondviselő. A továbbiakban azt vizsgáljuk meg, miként jellemzi Hérakleitosz az egyetlen állandót, a logoszt, az észet, akit istennek is nevez.^[18]

2. A logosz – az eszes, örök isten gondolata

A logosz kifejezés a görög nyelvben számos jelentéssel bír, a latin nyelvben a *ratio* kifejezéssel lehet érzékeltetni azt a jelentést, amelyet a filozófia alkalmaz, ebben az esetben ésszerűséget kell értenünk alatta. A logosz ugyanakkor gondolatot, beszédet vagy szabályt is jelent. Hérakleitosz az első bölcs, aki a kifejezést filozófiai terminusként vezeti be. A fragmentumok olvasása közben nehéz eldönteni, hogy a logosz, amelyet ismertet, saját tanítására értendő, vagy az egyetemes logoszra. Általában elfogadott, hogy a világmindenség logoszát

[16] „Ilyet tanított Kratülosz is, aki végül azt gondolva, hogy nem szabad semmit még csak mondani sem, csak az újját mozgatta és Hérakleitoszt helytelenítette, amiért azt mondta, hogy nem léphetünk kétszer ugyanabba a folyóba, ő ugyanis azt gondolta, hogy ez egyetlen egyszer sem lehetséges.” Arisztotelész, Metafizika, 1010 a 10. (Halasy-Nagy József fordítása.)

[17] Helyesnek bizonyul az a felismerés, hogy az arisztotelészi mozdulatlan mozgó jegyeire bukkanunk, azzal a különbséggel, hogy Arisztotelész mozdulatlan mozgója első ok is egyben, Hérakleitosz töredékeiben nem találunk erre utalást.

[18] Jelen tanulmányunkban nem térünk ki a harmónia tanból következő ismeretelméleti polémiára, ennek elemzését egy későbbi munkában tervezzük, de előljáróban elmondható, hogy a platóni filozófia ismeretelméleti ága bizonyos fokig a hérakleitoszi hagyományra épül. Ld. Kirk – Raven – Schofield, 1998, 292.; Guthrie, 1984, 46–47.

tárja elénk, amelynek váltófogalmaként használja a tűz szimbólumot, amikor éppen a mindenség ésszerű változásáról beszél, de istennek is nevezi. Hérakleitosz nem alkotott kozmogóniát, nem érdeklődött különösebben a mindenség keletkezésének oka felől, a kozmosz működésének, összhangjának feltételeit kutatta; kozmológiája egy istenség^[19] gondolatában csúcsosodik ki, aki a látszólagos összevisszaságba rendszert, logoszt visz. Az átlagember nem érti meg az örvénylő világ racionális ritmusát, mivel alvók módjára élnek, annak megértésére csak a kiválasztottak képesek, ilyen szerepet vél önmagán felismerni Hérakleitosz is. Szintén érdekes felismerés, hogy tudását nem fogja vissza, küldetéstudattal próbálja felnyitni társai szemét: „Bár a logosz ez, örökre képtelenek értelmetlenségükben felfogni az emberek előbb is, mint hallották volna, s azután is, hogy már meghallották. Mert bár minden eszerint a logosz szerint lesz, mégis olyanok, mintha nem vennének tudomást róla, mikor megismerkedni kezdenek oly szavakkal és tényekkel, amilyeneken én végigvezetem őket, fölfejtve mindent természete szerint és megmagyarázva, hogyan van. A többi ember azonban észre sem veszi, amit ébren tesz, ugyanúgy, ahogy elfelejti, amit alva.” (B1).

A B1-es töredék teljes körű elemzésétől most eltekintve néhány fontos tény a további fejtegetések végett le kell szögeznünk. A logosz Hérakleitosz töredékeiben nem egyszerűen a világrendező, harmóniateremtő erő, annál több, a kormányzó ész-isten, aki mindennek felett uralkodik: „... bölcs dolog: felfogni az értelmet, amely kormányoz, áthatva mindenben mindent.” (B41), jöllehet ez a tudás mindenki számára hozzáférhető, mégis azt csupán a bölcsnek ismerik fel, ezzel magyarázható a töredék elején a „bölcs dolog” kitétel. A tömeg tudatlansága az érzékszervi és fizikai világ iránti vonzódásával magyarázható, a valóságot homály takarja, mert: „Rossz tanújuk az embereknek a szemük és fülük. ...” (B107). Mindezek mellett további probléma, hogy még a bölcsnek vélt gondolkodók sem ismerték fel a valódi logoszt, tudásuk ugyanis csupán részleges, hiszen a szakmai hozzáértéshez nem társult a valódi bölcsesség istenről. A makrokozmosz-mikrokozmosz, vagyis a világ és elemei közt állandó jelleggel fennmaradó összhangot az ellentétek harcában vélte felismerni: „Éli a tűz a föld halálát, a levegő éli a tűz halálát, víz éli a levegő halálát, a föld a víz halálát.” (B76). Az ember helye az állandó változásban kitüntetett, hiszen a lélek nem más, mint a kozmosz harmóniáját teremtő logosz megnyilvánulása, a tűz szimbólumát a lélekre is alkalmazza, a bölcsnek lelke túléli a testi pusztulást, majd

[19] Az istenség szimbólumokkal történő jellemzése miatt téves volna Hérakleitoszt ateizmussal vádolnunk, jöllehet határozott valláskritikája egyesekben ezt a képzetet keltheti: „Tisztálkodnak, hiába mocskolva be magukat vérrel, mintha valaki sárba hágván, sárral mosakodnék. Őrült színében tűnne fel, ha valaki észrevenné, mikor így tesz. ...”. (B5) A töredéket helyesen értelmezve arra következtethetünk, hogy Hérakleitosz saját balga kortársait, az ész nélkül, megbánás nélkül áldozatot bemutató polgárokat kritizálja, hiszen a vérbűntől véres kezüket az állatáldozás közben folyó vérrel kívánják megtisztítani, éppen úgy, mintha valaki a piszkot piszokkal próbálná lemosni magáról.

együttl a kozmikus tőzzel, más néven logosszal, istennel. Ilyen alapon kritizálja a filozófusokat, a költőket is: „A sokféle tudás nem tanít meg arra, hogy esze legyen valakinek. Mert Hésziodoszt is megtanította volna és Püthagoraszt, aztán meg Xenophanészt is és Hekataioszt. (B40); [Ezért] ahhoz kell igazodni, ami közös. De bár a logosz közös, úgy él a sok ember, mintha külön gondolkodása volna. (B2)”.

Mi tehát a logosz? Olyan bölcsesség a világ ésszerűségéről, istenről, amely mindenkinek megadatik, de nem mindenki találja meg. „Minden embernek osztályrészül jutott az, hogy ismerjen magára és józan legyen.” (B116) Hérakleitosz mondatocskáit azt sugallják, hogy önmagunkban kell keresnünk, a valódi logoszt csak önmagunkból kiindulva ismerhetjük fel, a következő töredékek mind ezt igazolják: „Elkezdtem keresni önmagam. (B101); A léleknek logosza van, önmagát növelő. (B115); Minden embernek osztályrészül jutott az, hogy ismerjen magára és józan legyen.” Hérakleitosz első életvezetési tanácsa éppen ez: találjunk önmagunkra. „Nem tőlem, hanem a logosztól hallván, bölcs dolog elismerni, hogy minden egy.” (B50) Az utóbbi töredék számos következtetést rejt magában, „minden egy” alatt a minden létező egyenlő gondolatát lehet felismerni, mely halmaz, függő viszonyt mutat a logosztól, hiszen az egyik halmazának része Hérakleitosz is, ő maga is alárendeltje a logosznak, ezért kell így fogalmaznia: „ne tőlem, a logosztól hallván” kell hinni, hogy minden egy. De mit érthet ezen az általános egységen Hérakleitosz? A létezők egymáshoz viszonyított metafizikai státusza azonos, annak ellenére, hogy ellentétesek egymással, még ha képesek kioltani egymást, akkor is: „Éli a tűz a föld halálát, a levegő éli a tűz halálát, víz éli a levegő halálát, a föld a víz halálát.” (B76), az összhangot pedig egy felettük álló erő biztosítja: a logosz, vagyis az isten, ésszerűen, még ha látszólag nem is tűnik annak, hiszen mértékre hol jelen van, hol nincs a világunkban, de mérték szerinti jelenlétét is ésszerűen végzi. Annak eldöntése, hogy az istenség immanens vagy transzcendens Hérakleitosz modelljében nem könnyű, hiszen a logosz, amelyet a tömegek nem értenek, arra enged következtetni, hogy transzcendens, de a racionális mozgások, az összhang és a lélekben megjelenő logosz csírák viszont az ellenkezőjére utalnak; a válasz filozófiai beállítódástól függ.

3. A tűz - a teremtő isten gondolata

Minden létező princípiuma a tűz, de nem szabad arkhéként értelmeznünk, nem őanyag vagy ő ok, esetleg első mozgató, ugyanis Hérakleitosz nem teremtő erejét állítja, inkább koordináló, rendező elvként határozza meg. Hozzá kell tennünk, hogy egyetlen töredék utal a tűz lesújtó minőségére, ám ezt teljes megsemmisítésnek tekinteni tévedés volna a többi töredék fényében; e töredék így hangzik: „Mert a tűz mindenké felett íté, amikor eljött és lesújt mindenre.” (B66). Való igaz a tűz hétköznapi értelemben pusztító minőség, de filozófiai kontextusban ezt a jelentését elveszíti. A hérakleitoszi fragmentumokban nem

találunk arra utalást, hogy akár a kozmosz, akár a lélek kapcsán megnevezett tűz elemésztő jellegű volna. Hétköznapi szemmel nézve minél nagyobb egy tűz, annál nagyobb megsemmisülést okoz, e filozófiai kontextusban azonban éppen fordított az arány, minél nagyobb mértékben van jelen a tűz a világban, annál nagyobb mértékű az összhang a dolgok között.^[20] „Ezt a kozmoszt itt, amely ugyanaz mindenkinek, sem isten, sem ember nem alkotta senki, hanem volt mindig és van és lesz örökké élő tűz, amely fellobban mértékre és kialszik mértékre.” (B30) A kozmosz ésszerű mozgásának másik aspektusa a tűzváltozásokkal kerül megvilágításra, a tűz tehát szimbóluma a logosznak, vagyis az istennek. A kozmoszt nem a tűz alkotta, ez összhangot mutat azzal a gondolattal, miszerint a tűz nem a világ ősanýaga, első oka, hanem a mozgás princípiuma. Fontos egy gondolat erejéig kitérnünk a kozmosz teremtetlen minőségére, sem isten, sem ember nem hozta létre, hanem a tűz változása révén éli életét. Milyen istenről beszél Hérakleitosz, aki nem teremtette a világot? A kérdés nem túl bonyolult, a preszókratikus bölcsek egyik legfontosabb tanítása a kozmosz keletkezésére vonatkozó mitológiai magyarázatoktól való elfordulás, ezért meglátásunk szerint a híres B30-as töredék erre utal, a kozmoszt nem a görög istenek ténykedése szülte. Az ésszerű mozgás irányítója nem Zeusz, hanem a hérakleitoszi logosz, tűz vagy másként nevezve isten: „Az isten nap éj, tél nyár, háború béke, elteltség éhség. És változik, miként a tűz, amikor elvegyül füstölőkkel, nevet kap aszerint, hogy melyik minek érzik.” (B67).

Vajon miért éppen a tűzre esett Hérakleitosz választása a világot rendező princípium szimbólumaként? A tűz állandóan változik, mindig mozgásban van, egyszerre elillanó és jelen lévő, melegséget adó és pusztító, nevet adunk neki annak megfelelően, hogy éppen miként észleljük, minősítjük. Az individuális lélek tüzes minőségére is találunk utalásokat; ez a mikrokozmosz-makrokozmosz gondolatát, az istenhez viszonyított tökéletlen ember képzetét is felveti, az idevágó töredékeket és az ebből következő etikai tanításokat a tanulmány negyedik fejezetében tárgyaljuk.

4. A háború – az ésszerűen kormányzó isten gondolata

A háború motívuma az ellentétek folytonos harcának értelmezése nélkül nem felfejthető. A következő néhány töredék az egyszerűbb ellentétpárokra hívja fel a figyelmet: „Betegség teszi az egészséget édessé és jóvá, éhség az elteltséget, fáradság a megpihenést. (B111); Dikének nevét sem tudnák, ha mindez (ti. az ellentétek) nem volna. (B23)”. Az egymásnak feszülő ellentétek eredményezik a világban az összhangot, ezt az állandó mozgást tartja, koordinálja a tűz, ami nem kibékíti az ellentéteket, hanem egymásba fordulásukat teszi lehetővé,

[20] Érdekesképpén utalunk arra, hogy Hegel a hérakleitoszi tűzváltozásban a dialektikus mozgásnak igazolását vélte felismerni a szellem fejlődésének mozzanataként. (Reale, 2008, 101.)

mégpedig ésszerűen, azaz arányosan. Hérakleitosz ezen feszültség jellemzésére használja a háború szimbólumát, ezt igazolandó néhány töredéket érdemes idéznünk: „[És] tudni kell, hogy a háború közös, és Diké Erisz és minden viszályban és ínségből keletkezik. (B80); Háború mindenek atyja és mindenek királya, egyeseket istenekké tett meg, másokat emberekké, egyeseket rabszolgákká tett, másokat szabadokká... (B53)”. Az utóbbi két fragmentum kulcsfontosságú Hérakleitosz háború szimbólumának megértéshez, a világban a harc alól senki sem mentes, hiszen közös jegye ez a létezőknek; a keletkezést is irányítja, nem csak az elmúlást, mert mindent az ínség vagy inkább a szükség irányít, továbbá az is kiderül, hogy nem csupán a fizikai létet uralja, hanem a halál utáni életet is, hiszen egyeseket istenekké, értsd hőökké, másokat emberekké tesz. Ítéző kormányzó szerepe miatt a harc a tűz váltófogalma, vagyis a logoszé, azaz istené. Meglepőnek tűnhet, hogy egy ilyen agresszív erővel írja le az univerzumrendező elvet, de ha ezt a háborút, mint szükségszerű változások feltételét értékeljük, csupán a megértés révén elfogadhatóvá válik. „És mindeneket kormányoz a villám.” (B64); a nappalból éj lesz és az éjből nappal, állandó harcuk a napok váltakozásának harmonikus, ritmikus váltását eredményezi. A háború a hétköznapi élethelyzetekben is állandó jelleggel ott munkálkodik, hiszen az egészséget teszi a betegség édessé, az elteltséget az ínség vagy a nyugalmat a fájdalom: „Az ellentétesre csiszolt illik össze, [és] az ellenkezőkből a legszebb illeszkedés és minden a viszály által jön létre.” (B8). A háború szimbólumot szükségszerűségként érdemes felfognunk, azaz lennie kell egy eleven erőnek, amely az ellentétek mozgását irányítja, mintegy biztosítva a változás ésszerű folyamatát, lehet ezt bírói, ítéző munkának is tekinteni, hiszen az ellentétpár egyik tagjára lesújt, majd igazságosan a másikra is. A feszültség az individuális életre is hatással van, kiiktathatatlan, Hérakleitosz értékes tanácsokkal lát el bennünket, hogy az állandó harc ellenére boldog életet éljünk. Ezzel pedig át is kanyarodhatunk tanulmányunk következő részére, Hérakleitosz etikai maximumainak ismertetésére. A szakirodalomban általában nem szokás Hérakleitoszt morálfilozófusként értékelni, ennek az a magyarázata, hogy a legtöbb töredék a metafizikai, ismeretelméleti, kozmológiai tanokról tanúskodik. Meglátásom szerint azonban Hérakleitosz metafizikájából kiindulva határozott életvezetési szabályokra bukkanhatunk, amelyeket a filozófus időközönként summásan meg is fogalmaz. Lássuk tehát miként lehet egy agresszív erőre etikát építeni.

III. HÉRAKLEITOSZ ETIKAI GNÓMÁI

Első körben tisztáznunk kell, mit is jelent a gnóma; e görög főnevet gondolatnak, megfontolásnak szokás fordítani mivel a *gignoszko*, megismerni igéből származik. Kissé árnyaltabb jelentéssel bír, ha etikai kontextusban használjuk, ugyanis ebben az esetben nem egyszerűen a bölcsességet jelenti, hanem azt a megfontolást, amely segítségével egy helyes döntést meghozunk, vagy egy helytelen tettet

visszautasítunk. A gnómák, ha etikai tartalmúak, akkor olyan megfontolások, gyakorlati tanácsok, amelyeket például az idősebbek szoktak mondani fiatalabb családtagjaiknak, vagy kortásaiknak; fontos, hogy nem kötelességek, sem pedig parancsok vagy tiltások, inkább intelmek. Az ókorban ismert volt e műfaj, hiszen gnóma gyűjteményeket tulajdonítottak Szolónnak és Phokülidésznek is, de a ránk maradt archaikus költők sorai között is számos esetben találunk egy-egy etikai maximát, amelyek az adott kor emberének fogalmazódtak meg; Túrtaiosztól származik a következő gnóma: „szép a halál, ha első sorban harcol a férfi, bátran s ott esik el védve hazája rögét.”^[21] A püthagoreus iratok között is található gnóma gyűjteményeket, ezeket talán filozófiai gnómáknak is lehet nevezni. A hagyomány szerint két osztálya volt a püthagoreusok szektájának: az akuzmaták és a matematikusok. Az előbbieket körét bevezető iskolának is nevezhetjük, ahol a tanoncok hétköznapi munkájuk közben etikai, vallási gnómákat mormoltak, például „Mi a legigazságosabb? – Áldozni. – Mi a legbölcsebb? – A szám. ...”^[22] Az akuzmata az *akouó*, hallani igéből származik, ezért a hallgatók is lehetne. A kezdő püthagoreusok miközben napi munkájukat szorgosan végezték, a fentihez hasonló maximákat mondogattak, így sajátították el őket. A második osztályba csak az arra érdemesek kerültek, ők már nehezebb matematikai témákkal is foglalkozhattak, innen kapták nevüket is: *mathematikoi*, azaz tanulók, a *manthanó* ige azt jelenti tanulni, ismeretet szerezni.^[23] A püthagoreusok ezen köre már elemzésekkel és levezetésekkel foglalatostkodott, hétköznapi munkákat valószínűleg ők már nem végeztek. A fentiek fényében az feltételezhető, hogy Hérakleitosz gnóma gyűjteménye nem előzmény nélküli a görög irodalomban, filozófiában. E közvetést követően térjünk is rá az etikai gnómák ismertetésére és elemzésére.

1. Hérakleitosz általános gnómája

„Közös java mindenkinek a gondolkodás. (B113) Ésszel beszélve meg kell erősítenünk magunkat azzal, ami mindenkben közös, mint törvénnyel a város, sőt még sokkal erősebben. Mert minden emberi törvény egyből táplálkozik: az isteniből. Ez ugyanis annyira érvényesül, amennyire akar, és elég az ereje mindennel szemben, és felül marad.” (B114) A 113-as töredéket Hérakleitosz általános etikai elveként lehet értékelnünk. A logosz egyik megnyilvánulási módja az ésszerűség, másik a mérték szerinti tűzváltozás, harmadik a szükségyszerű harc, e mozgásokat nem lehet mással megérteni, mint gondolkodással, amely mindenki számára elérhető, csak hogy e kognitív mozzanathoz az átlagember nehezen jut el, hiszen nem rendelkezik a valódi tudással, „Emberi éthosszal [ugyanis] nem jár együtt értelem, az istenivel azonban együtt jár.”

[21] Túrtaiosz, Szép a halál.... (Kerényi Grácia fordítása.)

[22] Iamblikhosz, Vita Pyth. 82.; Kirk – Raven – Schofield, 1998, 343.

[23] Kirk – Raven – Schofield, 1998, 339–341.

(B78). A tiszta megértés tehát csak az arra hivatottnak osztályrésze, a filozófusé, aki meggyőzhet bennünket, hogy „[Mert] egy a bölcs dolog: felfogni az értelmet, amely kormányoz, áthatva mindenben mindent.” (B41). De milyen haszonra tehetünk szert, ha ezt a héraikleitoszi tant elfogadjuk? A válasz kézenfekvő: önmagunk megértése, céljaink megfogalmazása és a végcélhoz vezető út megtalálása, vagyis a boldogság. El kell kezdenünk keresni önmagunkat, értenünk kell a lélekben végbemenő ellentétes mozgásokat, törekednünk kell a tiszta, ésszerű, azaz józan életre. Héraikleitosz javaslata, hogy a mindenséget válasszuk kutatásunk első állomásaként: „Nem tőlem, hanem a logosztól hallván, bölcs dolog elismerni, hogy minden egy.” (B50). A gond csupán az, hogy az átlagember önállóan képtelen kezdeményezni a megértést, segítségre szorul, nem érti sem önmagát, sem a világot: „A lélek határait – mehetsz és meg nem találod, bejárj bár minden utat, mélysége akkora.” (B45). A legtöbb ember nem is figyel még abban az esetben sem, ha valaki bevezetné az értés világába: „Bár a logosz ez, örökre képtelenek értelmetlenségükben felfogni az emberek ...” (B1). Héraikleitosz, aki önmagát filozófusként látja, mert „Nagyon sok mindent kell tudnia annak, aki bölcsességszerető ember.” (B35), nem mond le magasztos céljáról, hiszen töredékeivel, talányos kérdéseivel tanácsot és terápiát ad nekünk beavatlatlanoknak.

2. A gyakorlati gnómák

A fenti általános héraikleitoszi gnóma megértéséből miszerint józanul szemléljük a kozmoszt, a világ egységességét, a benne munkálkodó mértéket (tűz), az ésszerűséget (logosz) és feszültséget (háború), nagy haszonra tehetünk szert; a megfontolás által az individuális lélek képes önmaga helyét meghatározni, mert „A léleknek logosza van, önmagát növelő.” (B115). „Elkezdtem keresni önmagamam.” (B101) – állítja Héraikleitosz és őt követve magunkra lelhetünk, a bennünk lakó logoszra, amely hasonlatos a mindenséget irányító logossal. Csakhogy az átlagember nem rendelkezik azzal a képességgel, hogy önmagában, önnön erejéből felismerje a logoszt, tettei, szokásai ésszerűtlenséget mutatnak. Héraikleitosz számos töredékében találunk utalást az ésszerűtlenül élők lenézésére: „Sem a halláshoz nem értenek, sem a beszédhez. (B19); ... de tiszta ember csak nagyon ritkán akad egy, a sok ember tisztátalan. (B69)”. Ezzel a kritikával szemben fogalmazza meg a rá figyelőknek szánt etikai intelmeit: „Nem kell alvók módjára tenni és beszélni. (B73); Az embereknek, ha teljesülne mindaz, amit kívánnak, nem válna javukra. (B110)”. Csupán érdekességként említjük meg, hogy Héraikleitosz konkrét életvezetési tanáccsal is ellátja olvasóját. Óvva int az alkohol fogyasztásától, és mindezt nem határozott tiltással adja közre, hanem a tőle megszokott rébuszokban: „A felnőtt férfit, amikor megrészegetett, serdületlen gyermek vezet, úgy tántorog, nem tudva hová lép, mert nedves a lelke. (B117); A száraz lélek a legbölcsebb s legkiválóbb.” (B118). A vizes, nedves lélek a legbutább tehát. A lélek tüzes princípium, ha nedvesség éri, például

alkohol, olyan mértékben oltódik ki száraz minősége, hogy a járáshoz az embernek kísérőre lesz szüksége, ezért tehát a száraz lélek a legbölcsebb. A mérték-tartás erényének egy elég talányos megfogalmazását vélhetjük felismerni e két töredékben. Ha fő erényt próbálunk Hérakleitosz esetében találni, talán a józanságot említhetjük: „Minden embernek osztályrészül jutott az, hogy ismerjen magára és józan legyen. (B116); Józanság a legnagyobb érdem, és bölcsesség a természetre hallgatva igazat mondani és cselekedni.” (B112). Az utóbbi intelem nem szorul magyarázatra, csupán az a gond, hogy Hérakleitosz etikai normáit nem tartja meg máig az ember. Egyetlen létező képes tökéletes létet élni, az isten: „A legbölcsebb ember is majom az istenhez képest bölcsességben, szépségben és minden másban.” (B83).

Hérakleitosz az első görög gondolkodó, aki az etikát szoros egységben gondolta el a természettel, hiszen ne rá, hanem a logoszra hallgatva kell felismernünk a legnagyobb dolgokat. Az etika természet oldaláról való megalapozása történik, hiszen a dolgok ésszerű működésének megértése által válhat az ember bölccsé és boldoggá.^[24]

Hérakleitosz etikai tanácsainak nyelve és üzenete idegennek tűnik, de be kell látnunk, hogy olyan fundamentális erények örök létét nevezi meg, mint a bölcsesség, mértéktartás, józanság, önvizsgálat. A felsorolt erények olyan tulajdonságok, amelyek emberré teszik az embert, elvesztésük pedig az emberi lét megsemmisülésével jár. Ez utóbbtól óv intelmeiben, ezért a lélek racionális minőségének edzésben tartását javasolja, melyet nem lehet eltúlozni, csak elhanyagolni, mondatocskái, találós kérdései is ezt igazolják, használjuk eszünket megértésükhöz, ezért amíg lesz, ki olvassa Hérakleitosz töredékeit, addig Hérakleitosz józan életvezetési tanácsadó marad.

IV. ÖSSZEZGÉS

Az etikai intelmek szöveges megfogalmazásai a hétköznapi életben sokkal kevésbé hatékonyak, mint etikai üzenetet hordozó ikonokkal, szimbólumokkal történő figyelemfelhívás, talán ezért nem is lett túlságosan népszerű az etikai gnóma a filozófiában. Egy képpel történő felidézése valamely erénynek talán azt a képzetet hagyja meg a szemlélőnek, hogy önmaga vezető, közvetítő nélkül ismeri fel azt a bizonyos erényt és jelenik meg a lelkében az adott cselekvéssel szembeni gyakorlatnak a csírája. Hérakleitosz gnómái még őrzik az önálló módon való felismerés igényét, hiszen nem egyenes tanácsokban, hanem rébuszokban rejti etikai intelmeit. Ha Hérakleitosz gnómáit azonban összehasonlítjuk a Partenón egy Héraklész metopéjával, bizony Hérakleitosz alul marad, a képi feldolgozás pillanatszerűsége erősebb bevésődést, érzelmet eredményez a lélekben,

[24] Ld. még: Kirk – Raven – Schofield, 1998, 314.

mint egy mondat elolvasása, megjegyezném ismét, hogy Hérakleitosz rébuszokban való fogalmazása éppen ezt a célt igyekezett szolgálni: tanácsainak személyes élményként való átélését. A görög filozófiát Nietzsche óta éri a vád, hogy a leírt, elemző szöveg a görögség interaktivitását, a képi és hangyi világgal történő együttes közvetítését némította el, mert valóban egy görög drámában a szemünk előtt lejátszódó fájdalmas sors, a bűnök és tisztulások, jóllehet szöveges formában tárulnak elénk, de mégis a színpadon élő képekben hullnak ránk, miként a képzőművészeti alkotások. Annak a kérdésnek az eldöntése nehéz, hogy az elemző filozófiai tanítások vagy az interaktív színház és a műalkotások a hatásosabb etikai nevelők, meglátásunk szerint mindkettőre van igénye az embernek, az átlag, filozófiai hajlammal kevésbé bíró emberhez az utóbbi állhat közelebb, a filozófus hajlamúhoz pedig a szöveges etikai megfontolás. Nem lehet tehát értékbeli különbséget kimutatni a két módszer között, de tény, hogy hétköznapjainkban jártunkban-keltünkben több etikai utalással bíró szimbólummal, ikonnal találkozunk, ilyen a kereszt, a mártíromságot megjelenítő szobrok, illetve számos műalkotás; sokkal kevésbé jellemző, hogy etikai, filozófiai szövegeket olvassunk, de igényünk azért van rá. Helyénvalónak tűnik tehát Arisztotelész mondása a *Metafizika* első könyvéből: „Az emberi nem tudatos művészettel és okoskodásokkal is él.”^[25] Hérakleitosz, a különc filozófus az utóbbinak járta útját, nem csoda, ha érteni, megérteni őt nem egyszerű, hétköznapiságunktól idegen, fennkölt és költői magasságokban jár.

IRODALOM

- Arisztotelész (1936): *Metafizika*. Akadémia Kiadó, Budapest.
- Burnet, John (1928): *Greek Philosophy, Part I. Thales to Plato*. Macmillan and Co. Limited, London.
- Diels, Hermann –Kranz, Walther (1879): *Doxographi Graeci*. Berlin.
- Diogenész Laertiosz (2005): *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei*. Jel Kiadó.
- Diogenes Laertios (1997): *Despre viețile și doctrinele filosofilor*. Polirom, Iași.
- Guthrie, William Keith Chambers (1984): *The Greek Philosophers*. Methuen.
- *Görög költők antológiája*. (1959) Európa.
- Kerényi Károly (1983): *Hérakleitosz múzsái vagy a természetről. Pontos irányítás az élet célja felé*. Helikon.
- Kirk, G. S. – Raven, J. E. – Schofield, M. (1998): *A preszókratikus filozófusok*. Atlantisz.
- Reale, Giovanni (2008): *Istoria filosofiei antice*. 1. Galaxia Guttenberg.
- Snell, Bruno (1995): *Heraklit, Fragmente*. Artemis & Winkler.
- Staed, Christopher (2002): *Filozófia a keresztény ókorban*. Osiris, Budapest.
- Steiger Kornél (1983): *Hérakleitosz Múzsái*. Helikon.

[25] Arisztotelész, *Metafizika*, 980 b.